

Вячеслав Корнієнко

**ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ФРЕСОК
УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ У 1927 р.
(за документами фонду Олекси Новицького)**

В історії вивчення Успенського собору Єлецького монастиря Чернігова дослідження 1920-х рр. залишаються слабо висвітленими. Винятком можна вважати хіба що коротеньку статтю І. Моргілевського щодо результатів архітектурних досліджень Успенської церкви Єлецького монастиря в 1924 та 1926 рр.¹ Під час досліджень І. Моргілевського у 1924 р. фрески Успенського собору з-під пізніших олійних малювань розкривав М. Бойчук², проте питання обсягів проведеної реставратором роботи та опису відкритих фресок тоді в літературі висвітлення не знайшли. Незначний обсяг інформації спричинив до відсутності згадок про роботи М. Бойчука по дослідженню фресок Єлецького монастиря у присвячених їхній історії дослідженнях³. Відтак, важливим дослідницьким завданням наразі є пошук та публікація наявних матеріалів, які дозволили б максимально повно висвітлити обставини дослідження та реставрації фресок Успенського собору Єлецького монастиря у 1920-х рр. Публікації деяких з цих документів і присвячена стаття.

Вони зберігаються в особистому фонді академіка О. Новицького в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ф. 279). З них можемо довідатись про обговорення пропозицій реставрації фресок Успенського собору Єлецького монастиря, ініційованих 1927 р. тодішнім директором Чернігівського історичного музею М. Вайнштейном.

Успенський собор був переданий на баланс історичного музею у 1924 р., проте останній не мав достатніх коштів для утримання споруди у належному стані⁴. Особливо в загрозливому стані перебували фрескові

¹ І. Моргілевський, *Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові*, Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали, під ред. голови секції акад. М. Грушевського, К. 1928, с. 197–204.

² П. Смоличев, *Чернігів та його околиці за часів великокнязівських*, Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали, під ред. голови секції акад. М. Грушевського, К. 1928, с. 143, прим. 4.

³ А.В. Доценко, А.Б. Гаркуша, *Фреска Успенського собору Єлецького монастиря та історія її дослідження*, Чернігівські старожитності. Науковий збірник, Чернігів 2010, с. 95.

⁴ А.В. Доценко, І.С. Шевчик, *Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність*, Чернігівські старожитності. Науковий збірник, Чернігів 2010, с. 32–35.

розписи, відкриті у 1924 та, як свідчать наявні документи, у 1925 р. М. Бойчуком. У зв'язку з цим, на думку М. Вайнштейна, доцільніше було б зняти фрески, закріпити їх на нову основу та перенести до приміщення музею.

У зв'язку з присутністю у цей час – влітку 1927 р. – в Чернігові реставратора Д. Кіпліка, який мав займатись знаттям та перенесенням на нову основу фрески з образом св. Теклі зі Спасо-Преображенського собору, а також можливість виділити для такої роботи кошти, директором музею було порушено питання про реставрацію та перенесення фресок у тому числі з собору Єлецького монастиря. Але варто зауважити, що, на відміну фрески зі Спасо-Преображенського собору, що знаходилась на великій висоті та не була доступна для огляду відвідувачів⁵, до того ж, сильно відшарована від стіни, фрески Єлецького монастиря збереглися у значно більшій кількості, у полі зору відвідувачів, до того ж, не так катастрофічно відділились від стіни. Тому Д. Кіплік, який оглянув наявні розписи, запропонував два варіанти реставрації фресок – знаття та перенесення на нову основу або, більш доцільне, закріплення та розчищення фресок безпосередньо на стіні. Були навіть складені пропозиції заходів по закріпленню фресок та складений кошторис таких робіт.

З огляду на це М. Вайнштейн виклав означені пропозиції голові Всеукраїнського археологічного комітету О. Новицькому, який прийняв рішення скликати робочу нараду за участю М. Вайнштейна та Д. Кіпліка, а також архітектора І. Моргілевського та пам'яткоохоронця Ф. Ернста.

Під час обговорення пропозиція М. Вайнштейна щодо перенесення фресок зустріла категоричну незгоду інших членів комісії, О. Новицького, Ф. Ернста та І. Моргілевського, оскільки, на думку вчених, фресковий розпис є органічною складовою усього архітектурного комплексу, тож знаття його частин призвело б до непоправної шкоди пам'ятці. Саме тому рада прийняла рішення про підтримку пропозиції Д. Кіпліка щодо реставрації фресок безпосередньо на стіні, внаслідок чого відповідні копії документів – протоколу наради, пропозиції Д. Кіпліка та кошторис – були надіслані до Всеукраїнського археологічного комітету, а тому осіли в особовому фонді його голови О. Новицького.

Щоправда, наразі у нас немає даних щодо реалізації проекту Д. Кіпліка. Проте документально підтверджено, що у 1928 р. експедицією Інституту історії мистецтв у храмі (а також Спаському соборі) було поставлено риштування з метою знаття копій зі стародавнього стінопису⁶. Однак

⁵ [Копія акта про обстеження фрески зі Спасо-Преображенського собору у Чернігові], ІР НБУВ, ф. 279, од. зб. 296–6, арк. 68–69.

⁶ А.В. Доценко, І.С. Шевчик, *Op. cit.*, с. 35.

наразі неможливо відповісти на запитання, чи у цей час проводились ще й реставраційні роботи за проектом Д. Кіпліка (або іншого реставратора). Відповідь на нього дозволять дати дальші розшуки архівних матеріалів.

Копія з копії⁷

Протокол

наради в справі збереження фрески з західного боку Хрещальні Успенської церкви кол. Єлецького монастиря в Чернігові

ПРИСТУНІ: Голова ВУАК'у, акад. О.П. Новицький⁸, київський красвий інспектор по охороні пам'яток культури Ф.Л. Ернст⁹, директор Чернігівського державного музею М.Г. Вайнштейн¹⁰, професор Ленінградської академії мистецтв Д.І. Кіплік¹¹, професор Київського художнього інституту І.В. Моргілевський¹².

Головує акад. О.П. Новицький, секретарює – Ф.Л. Ернст.

СЛУХАЛИ:

1. Заяву т. Вайнштейна про те, що фреска з виображенням двох по-статтів святих коло вікна в хрещальні Єлецької Успенської церкви зна-ходиться в загрозовому стані через вогкість приміщення, відсутність потрібної вентиляції, крім того, відсутність охорони, яке можливість дає стороннім проникати в церкву, викрадати з відті різні речі й псувати як рухому, так і нерухомі пам'ятки церкви, що утворює певну небезпеку й

⁷ Ліворуч від руки написано “Ол. Новицькому”.

⁸ Новицький, Олексій Петрович (1862–1934) – історик, археолог, мистецтвознавець. Ака-демік ВУАН (1922), професор Київського археологічного інституту (1922), згодом заступ-ник ректора (1923), голова Всеукраїнського археологічного комітету (з 1924).

⁹ Ернст, Федір Людвігович (1891–1942) – історик, мистецтвознавець, музеєзнавець. З 1922 р. працював у Всеукраїнському історичному музеї, згодом очолив його мистецький відділ. У 1926–1930 рр. очолював Київську крайову інспектуру охорони пам'яток матеріальної культури. У 1933 р. був заарештований та засуджений до трьох років виправних робіт. У 1941 р. заарештований вдруге, 1942 р. розстріляний. Реабілітований у 1958 р.

¹⁰ Вайнштейн, Микола Григорович (1894–1952) – художник, мистецтвознавець, музейний діяч. Завідувач Чернігівського державного музею у 1926–1931 рр.

¹¹ Кіплік, Дмитро Йосипович (1865–1942) – мистецтвознавець, реставратор. Викладав у Академії мистецтв (1910–1915), де керував майстернею техніки декоративного живопису. У 1923–1942 рр. – викладач Вищих художньо-технічних майстерень та Ленінградського інституту живопису, скульптури та архітектури.

¹² Моргілевський, Іполит Владиславович (1889–1942) – історик архітектури, професор, член-кореспондент Академії архітектури СРСР, декан архітектурного факультету Київського Художнього інституту, завідувач кафедри історії архітектури Київського інже-нерно-будівельного інституту.

для фресок. Спостереження т. Вайнштейна над станом фрески такі, що протягом двох років фрески вже зіпсувалися, а саме загальний тон фрески помутнів, постать ближча до вікна, у верхній своїй частині (голова, плечо), зіпсувалось і майже зникло. В наслідок цього тов. Вайнштейн гадає, що залишити фрески в їхнім сучаснім місці неможна. Користуючись присутністю в Чернігіві проф. Кіпліка, а також можливість асигнути кошти, т. Вайнштейн вважає за доцільне перенести фрески до Чернігівського державного музею. Як що фрески ці можуть бути забезпечені від дальшої руйнації, т. Вайнштейн знімає свою пропозицію.

Академік О.П. Новицький вважає, що з огляду на важливість справи треба перенести обговорення її на спеціальне засідання ВУАК'у, а також запитати деяких видатних фахівців, як напр. професора Айналова¹³ (який в найближчим часі має бути в Чернігові). Крім того треба звернути увагу відповідних органів Влади на необхідність організувати охорону будинку та перевести його ремонт.

Ф.Л. Ернст вважає, що перенесення зазначеної фрески є з принципового боку недопустиме, бо в хрещальні зосереджено стільки гарних зразків як архітектури, так й малярства, і письменності, що вилучення одної певної частини з них фактично важко оправдати, а забрати всі – є неможливе. Вся будова Єлецької церкви є остільки прекрасний твір старого українського будівництва, і всі частини архітектури й розпису остільки звязані поміж собою, що розділяти їх ні в якому разі не можна. Так саме не варто переносити звідси іконостас, як гарний зразок сніцарства й малярства мазепинської доби. Для збереження всіх цих дорогоцінних пам'яток є лише один шлях – організація охорони всього пам'ятника і його підтримка, бо в сучаснім стані його дійсно залишати не можна, і кожний місяць загрожує все новими і новими шкодами. Треба в найближчим часі оголосити як територію кол. Єлецького монастиря, так і територію кол. Троїцько-Іллінського монастиря, та територію старга Чернігівського городища державним культурно-історичним заповідником, який і доглядатиме за станом цих будов і підтримуватиме їх шляхом експлоатації сусідніх будов.

І.В. Моргілевський також вважає, що стінопись Єлецької церкви остільки нерозривно звязаний з архітектурою, що без крайньої необхідності на таке знімання фрески не можна йти. Фрески, на думку І.В. Моргілевського,

¹³ Айналов, Дмитро Власович (1862–1939) – візантолог, мистецтвознавець, археолог. Член-кореспондент Петербурзької академії наук (1914). У 1922–1929 рр. – науковий співробітник Державного Ермітажу.

не в такім загрозливім стані. Права з постатів була розчищена М.Л. Бойчуком¹⁴ 1925 р. майже до кінця, а ліва не була закінчена, там залишилося чимало запису олійними фарбами, обличчя залишилось нерозкриті; збереглися й фотографії з постатей, які робилися під час розкриття. До того ж фрески утворюють два пояси, які ритмічно зв'язані поміж собою, зв'язані також і механічно. Вилучення одного поясу не тільки попусе загальне вражіння від усього стінопису, але загрожуватиме й збереженню другого поясу.

Проф. Кіплік вважає, що коли є змога організувати охорону фресок та закріпити їх на місці, то краще залишити їх на місці. Коли ж такої можливості немає, то краще було б зняти їх та перенести до музею.

УХВАЛИЛИ.

Визнати стан, як зазначених фресок так і усього будинку Успенської церкви, а також і усіх культурних пам'яток кол. Єлецького монастиря за загрозливий.

Просити УкрНауку асигнувати кошти на збереження цих фресок.

Зняти перед УкрНаукою клопотання про прискорення оголошення усієї території кол. Єлецького монастиря з усіма будовами, і садом за державний культурно-історичний заповідник.

До цього оголошення просити УкрНауку асигнувати кошти на наймання постійного вартівця.

Оригінал за належними підписам: З оригіналом згідно.

ІР НБУВ, ф. 279, од. зб. 849, арк. 3–3зв., машинопис.

Копія

По поводу сбережения фресок, находящихся в Успенской церкви
Елецького монастыря

Директором Черниговского государственного музея М.Г. Вайнштейном в июле месяце 1927 года был¹⁵ поднят вопрос о снятии со стен и переносе в Музей фресок, находящихся в Крещальне Успенской церкви или укрепления их на месте, так как, по его мнению, фрески эти, оставаясь на своих местах в таком положении, могут только пострадать и уже изменились отчасти.

¹⁴ Бойчук, Михайло Львович (1882–1937) – художник-монументаліст, графік, реставратор. Засновник української школи монументального живопису, професор Київського художнього інституту (з 1924 р.), викладач Інституту пролетарського мистецтва у Ленінграді (1930–1931). Заарештований у 1936 р., засуджений до вищої міри покарання та розстріляний у 1937 р.

¹⁵ Тут та далі всі літери “ы” вписані від руки.

Я вполне разделяю беспокойство М.Г. Вайнштейна за участь фресок. Дело в том, что с раскрытием от масляных красок, стены получили возможность “дышать”, т.е. заключающаяся в стенах (невентилированного и сырого здания) [влага] выходит беспрепятственно наружу и осаждает на стенах содержащиеся в них растворимые соли и потому фрески бледнеют, становятся плохо видными, могут покрываться плесенью и т. д., что всегда возможно в здании лишенном ухода. Тем более, что со времени раскрытия фресок для сохранения их ровно ничего не было предпринято.

Что касается мер, которые желательно было бы предпринять для их консервации, то таковые по моему мнению могут быть различны.

1) Можно снять фрески со стен и перенести их в музей.

2) Можно оставить их на стенах, но тогда необходимо удалить с них остатки известковой пыли (от снятой штукатурки или грунта, служившего для масляной живописи), смыть осадившиеся на них растворимые соли, закрепить их, проявить, сделав в дальнейшем невозможным отложение на их¹⁶ поверхности выше названных солей.

Если принять последнее решение, то для общего ансамбля вида Крещальни необходимо удалить всю масляную живопись, покрывающую и до сих пор большую площадь стен Крещальни, и раскрыть имеющиеся под нею фрески, применяя, разумеется, те же меры охраны, о которых выше сказано по поводу расчищения фресок.

К сказанному прибавлю, что снятие масляной живописи тем же способом, которым пользовались при раскрытии первых фресок, я считаю совершенно недопустимым, так как таким путем не столько раскрываются фрески, сколько разрушаются.

Итак, удалив масляную живопись со всей площади стен Крещальни и раскрыв то, что находится под нею (присутствие фресок весьма вероятно), можно привести ее в должный вид, получив интересный памятник старинной архитектуры в соединении с монументальной живописью.

Мое мнение по поводу необходимых мер следовательно таковы:

1. Охранять церковь от нежелательных посетителей.
2. Вентилировать здание летом, чтобы стены его не сырели.
3. Укрепить расчищенные фрески.
4. Снять всю масляную живопись в Крещальне.
5. Не применять при очистке ее тех способов, которыми очищены первые фрески, а применять химическую очистку.
6. Закрепить фрески, которые окажутся под масляными красками.

¹⁶ Слово “их” додруковано над рядком.

С принятием указанных мер не понадобится перенесение расчищенных уже фресок в Музей, а получится маленький, но чрезвычайно интересный музей в самой церкви.

Профессор Ленинградской академии художеств Д. Киплик /подпись/
30 июля 1927 г.

С оригиналом верно. Секретарь Черниговского государственного музея /подпись?/

До Всеукраїнського археологічного комітету

При цьому надсилається Вам копії: 1) протоколу наради в справі збереження фресок Успенської Єлецької церкви, 2) особистої думки проф. Кіпліка та 3) кошторису на реставрацію фресок.

Директор Чернігівського державного музею /підпис/

Секретар музею /підпис/

30 серпня 1927 року. Ч. 1012.

3 оригіналом згідно:

ІР НБУВ, ф. 279, од. зб. 849, арк. 1–1зв., машинопис.

Смета на реставрацію фресок Успенской церкви
Елецкого монасты¹⁷ря.

I. Очистка открытых фресок от пыли, извести, покрывающих фрески, закрепление фресок.

- а) химических препаратов на сумму.....60 руб.
 - б) оплата 2-х художников-реставраторов в течение 7 дней из расчета 10 руб. в день каждому.....140 руб.
 - в) проф. Киплику Д.И. за руководство работой105 -||-
- Итого:.....305 руб.

II. Очистка масляной живописи и новой штукатурки, покрывающих фрески.

- а) приобретение химических препаратов и материалов.....200 крб.
 - б) оплата 2-х художников-реставраторов в течение 40 дней из расчета 10 рубл. в день каждому.....800 -||-
 - в) проф. Киплику Д.И. за руководство работой по 15 руб. в день в течение 40 дней.....600 -||-
- Итого:.....1600 руб.

¹⁵ Тут та далі всі літери “ы” вписані від руки.

III. Полная очистка фресок от извести и закрепление их.

- а) приобретение материалов.....130 руб.
 - б) оплата 2-х художников-реставраторов в течение 15 дней из расчета 10 рубл. каждому в день300 -||-
 - в) проф. Киплику Д.И. за руководство работой в течение 25 дней и работу по окончательному закреплению фресок600 -||-
- Итого:.....850 руб.

Итого по всем пунктам.....2710 руб.

Проезд по железной дороге от Ленинграда до Чернигова и обратно для 3-х человек, итого 6 концов по 18 руб. конец.....108 руб.

Итого:.....2818 руб.

Подписал профессор Ленинградской академии художеств Д. Киплик.
З оригіналом згідно:

ІР НБУВ, ф. 279, од. зб. 849, арк. 7-7зв., машинопис.